

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКАТА ПРОБЛЕМАТИКА
В КНИЖНИНАТА НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ
(XI – XIII В.)

ИЛИЯ Г. ИЛИЕВ

*Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките*

*Iliya G. Iliev. THE TOPIC OF CYRIL AND METHODIUS IN THE LITERATURE OF
THE OHRID ARCHBISHOPRIC (11TH THROUGH 13TH CENTURIES)*

The literary activity that developed within the Ohrid Archbishopric during the period from its emergence in the early eleventh century to the time when Demetrios Chomatianos sat on the archbishopric see in Ohrid (early thirteenth century) was diverse and rich. The issues related to the work of the holy brothers Cyril and Methodius and the transfer of this work to Bulgaria during the time of Prince Boris I occupy an important place in it. This is due to the fact that these questions were used by the Ohrid archbishops to defend the independent status of the archdiocese in relation to the Patriarchate of Constantinople. The following sources are of the most essential importance for tracing the Cyril and Methodius theme in the writings of the high church clergy, who headed the archbishopric during the period under study: 1) Comprehensive Life of St. Clement of Ohrid also known as The Long Life of Clement written by Archbishop Theophylact in the eleventh century; 2) The preserved list of the Ohrid archbishops, compiled in the middle of the 12th century during the time of Archbishop John Comnenus (the so-called DuCange's List); and 3) The Short Life of St. Clement of Ohrid, written in the 13th century by Archbishop Demetrios Chomatianos.

Keywords: St. St. Cyril and Methodius, St. Clement of Ohrid, Theophylact of Ohrid, Demetrios Chomatianos, Ohrid archbishopric.

Книжовната дейност, развила се в пределите на Охридската архиепископия през периода от нейното възникване в началото на XI в. до времето, когато Димитър Хоматиан седнал на архиепископския престол в Охрид (началото на XIII в.), е разнообразна и богата. Важно място в нея заемат въпросите, свързани с делото на светите братя Кирил и Методий и пренасянето му в България по времето на княз Борис Първи. Това се дължи на факта, че тези въпроси били използвани от охридските архiereи за защита на независимия статут на архиепископия спрямо Константинополската патриаршия. От най-съществено значение за проследяване на Кирило-Методиевската проблематика в съчиненията на висшия църковен клир, оглавявал архиепископията пред изследвания период, са: 1. написаното от архиепископ Теофилакт през XI в. Пространно житие на св. Климент Охридски; 2. запазеният списък на охридските архиепископи, съставен в средата на XII в. по времето на архиепископ Йоан Комнин (т. нар. Дюканжов списък); и 3. написаното през XIII в. от архиепископ Димитър Хоматиан Кратко житие на св. Климент Охридски¹.

ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Роденият в Еврип на остров Евбея Теофилакт² (Охридски архиепископ от края на XI до първите десетилетия на XII в.) живял и работил около две столетия след възникването и началното разпространение на славянската писменост и култура. Поради това и информацията, с която разполагал, носи белезите на този немалък интервал от време. Неведнъж е задаван въпросът: От какви източници Теофилакт черпи сведенията за делото на Кирил, Методий и техните ученици, които ни съобщава в Пространното Климентово житие? Отговорът на този въпрос обикновено е: от Пространните жития на братята Кирил и Методий, създадени през IX в. и пазени вероятно в българската патриаршеска библиотека в Охрид „като написаните от Бога Мойсееви скрижали“. Посочват се и кратките старобългарски жития на св. Климент и св. Наум, от които до днес е запазена само една част от общо животоописание на двамата духовни побратими, известно под името „Първо старобългарско житие на св. Наум“, създадено в началото на X в., скоро след тяхната смърт съответно през 910 г. (св. Наум) и 916 г. (св. Климент).

Не трябва да пропускаме и факта, че през целия продължителен период от време от X в. до днес в Охридско не престават да се пазят и разпространяват легенди, свързани с живота и делото на българския първоучител и светец,

¹ За тези книжовни паметници вж.: Кирило-Методиевска енциклопедия [КМЕ]. Т. 1 – 4. София, 1985 – 2003.

² Вж. изданието на текста на житието с превод на български, бележки и биография на автора в: ГИБИ. Т. 9. Ч. II. Произведения на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история, подготвени от **Илия Илиев**. София, 1994.

Охридския чудотворец св. Климент. Ще видим, че и съставителят на Пространното Климентово житие бил повлиян от такива легенди.

За да сравним данните за основните моменти от дейността на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици (преди идването на последните в България и след това) – такива, каквито са запазени в посочените по-горе извори, с начина, по който Теофилакт разказва за тях, трябва да използваме преди всичко гл. II, парагр. 4 – 7; гл. III, парагр. 8 – 12 и гл. IV, парагр. 15 – 16 на Пространното Климентово житие и съответно гл. XIV – XVIII на Пространното житие на Кирил и гл. V – VII на Пространното житие на Методий.

Многобройните грешки и пропуски на важни събития показват, че Теофилакт или въобще не е познавал Пространните жития на Кирил и Методий, или е използвал съдържащите се в тях данни само най-общо и доста свободно. Твърденията на Охридския архиепископ за апостолската дейност на светите братя, посветена на покръстването на българския народ и по-специално на княз Борис I (852 – 889), очевидно имат за източник народни предания и легенди. Както е добре известно, по време на византийското владичество в българските земи патриотично настроените книжовници използвали авторитета и обаянието, което излъчват образите на светите братя Кирил и Методий, за да поддържат висок духа на българския народ³. Така се появили легендите, свързващи изнамирането на славянската азбука и първоучителната дейност на светите братя с периода на покръстване на българите. Своеобразен отзвук от тези предания е запазен в т. нар. Солунска легенда и в Проложното Кирилово житие – книжовни паметници, които са възникнали най-вероятно през епохата на византийското владичество в българските земи.

Що се отнася до незапазеното в цялост общо житие на Климент и Наум (Първо старобългарско житие на св. Наум), можем да не се съмняваме, че Теофилакт Охридски е използвал тази литературна творба. Съдейки по отношението му към известната ни днес втора част на паметника, можем да приемем, че същото се е случило и с данните за св. Климент, които се съдържали в загубената първа част на житието.

Анализът на Теофилактово житие на св. Климент Охридски показва, че авторът проявил известна тенденциозност при излагането на фактите, с които разполагал. Вече беше споменато, че изнамирането на славянската азбука и преводът на Свещеното писание, дело на братята Константин-Кирил и Методий, са представени като резултат от тяхната загриженост за просвещаването на българския народ, който не разбирал гръцкия език и това било пречка за възприемането на християнската вяра. Твърди се дори, че св. Методий пред-

³ Българизацията на Кирило-Методиевото дело е разгледана в подробности от **Димо Чешмеджиев** (Кирил и Методий в българската историческа памет през Средните векове. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 79 – 109), който е направил и критичен анализ на по-старите схващания по въпроса.

разположил към себе си и след това лично покръстил българския княз Борис, с когото поддържал най-близки отношения. В същото време и дума не е написана за Великоморавската мисия на двамата славянски апостоли, както и за техните борби и исторически победи срещу триезичната ерес. Не се споменава за славянската литургия в църквите на Моравия, както и за богослужението на български език, въведено в края на IX в. в България, когато за това вече били налице необходимите материални и „кадрови“ условия⁴. Тези пропуски в Теофилактово изложение могат да бъдат обяснени единствено ако се вземе предвид политическата ситуация в българските земи в края на XI в. (когато най-вероятно е написано Пространното Климентово житие⁵) и някои от целите, които авторът си е поставял в битността си на глава на Българската църква (= Охридската архиепископия).

Не се било сменило още поколението, което било свидетел на падането на България под византийска власт през 1018 г., когато на престола на Българската църква в Охрид седнал „първият от ромеите“ – архиепископ Леон (Лъв) Пафлагонски (1037? – 1056?). Без съмнение висшата йерархия на понижената в архиепископия Българска патриаршия постепенно била отново византизирана, както било в първите десетилетия след Покръстването. В българските църкви, или поне в епископските катедрални храмове, литургията и проповедите отново се изнасяли на гръцки език, към който българите нямали причина да питаят особено топли чувства. Интронизираните в Охрид след Леон византийски първосвещеници не биха могли да бъдат обвинени в директни опити за културна асимилация на българския народ, но така или иначе от тях се очаквало да превърнат българите, както много други народности в рамките на империята, в лоялни поданици на василевса. Но също така е трудно да бъде отхвърлено съвсем предположението, че с написването на Пространното Климентово житие (малко след пристигането си в катедралния град на Българската църква) Теофилакт е способствал за заличаване или поне за изместване на заден план на някои от съществуващите дотогава старобългарски съчинения, посветени на паметта на св. Климент Охридски.

По подобни съображения в Пространното Климентово житие и светите братя Кирил и Методий са тясно свързани с българския народ в периода на неговото преминаване от „мрака на неведението“ към „великата и истинска светлина“ (Иса. 9: 2) на богопознанието. Посредством славословията си по ад-

⁴ По традиция „побългаряването“ на Българската църква се отнася към периода след т. нар. Преславски събор през 893 г., но всъщност става дума за един процес, който вървял паралелно с подготовката на български свещеници и преписването на богослужбни книги на старобългарски език, извършвани под ръководството на Климент и Наум и подпомогани активно от българските владетели Борис и Симеон.

⁵ **Iliev**, I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A critical edition. // *BBg*, IX, 1995, p. 68 – 70.

рес на техния духовен подвиг Теофилакт намеквал за душеспасителната полза, която българите придобили от своите контакти с Византия и заради които би трябвало да се отнасят почитателно към своята кръстница и просветителка.

Друг аспект на Теофилактовите внушения, направени в разказа за живота и делото на св. Климент, представляват идеализираните отношения между светската и църковната власт. На няколко пъти житиеписецът иска да убеди своите читатели и слушатели, че в миналите времена, за които разказва, князете и царете (които наистина са били Божии поставеници на своите престоли) са се отнасяли към църковните архиереи като деца към своите родители. Такива са отношенията между великоморавския княз Ростислав, панонския княз Коцел и българския княз Борис, от една страна, и св. Методий – от друга (Пространното Климентово житие, парагр. 15 – 16). Същото по-късно ще се повтори и между св. Климент и цар Симеон (Пространното Климентово житие, парагр. 47 – 52; парагр. 53 – 54; парагр. 55; парагр. 60 и парагр. 61 – 62). За това свое поведение Симеон имал примера на своя родител Борис и на неговите приближени, отнесли се с такова внимание и уважение към пристигналите от Великоморавия Кирило-Методиеви ученици Климент, Наум и Ангеларий (Пространното Климентово житие, парагр. 47 – 52; парагр. 53 – 54 и парагр. 55).

Не на последно място трябва да бъде обърнато внимание на отношенията между лоялния към светската власт прелат и христолюбивия владетел, които Теофилакт моделирал в лицето на епископ Климент и цар Симеон в известната сцена с „оставката“ на Климент от епископската катедра, неприета от Симеон. В запазените писма на Теофилакт Охридски изобилстват примерите на подобна сервилност към силните на деня, с помощта на която охридският архиерей се опитвал да се домогне до благоволенieto на император Алексий I Комнин (1081 – 1118). Споменатата по-горе сцена обслужвала тези стремежи на архиепископа и вероятно това е една от причините тя да попадне в живоописанието на неговия и на цялата Българска църква небесен покровител. Същевременно Теофилакт се опитвал да завоюва по-силни позиции в непрестанните борби за опазване на интересите на поверения му диоцез. От писмата на архиерея знаем немалко за различните светски и църковни източници на заплахи по отношение на тези интереси. Посредством написаното от него житие на св. Климент Теофилакт за пореден път настоявал за старинността, независимия статут и подарените привилегии на Охридската архиепископия, наследница на Българската църква от времето на Борис, Симеон и Климент.

Със средствата на литературата Теофилакт защитавал и независимия статут на своята архиепископия, особено по отношение на Константинополската патриаршия. Това може да се проследи на много места в написаното от него Свети-Климентово житие. Така например, никъде в творбата не се споменава за отношения, камо ли за някакво подчинено положение на епископ Климент

спрямо представителите на висшата църковна власт – били те от Синода на Българската църква или от антуража на Константинополския патриарх. Дори своето назначение на епископската катедра – според текста на Пространното Климентово житие – Климент получил не в резултат на ръкоположение от страна на българския църковен глава, а пряко по нареждане на владетеля цар Симеон (парагр. 62). Случаят със самия Теофилакт е донякъде идентичен: той, разбира се, бил ръкоположен от Синода на Българската църква (= Охридската архиепископия), но бил номиниран за този пост лично от византийския император, а не от Константинополската патриаршия.

Вероятно отново с цел да се премълчи ролята на тази институция, Теофилакт не споменава за Великоморавската мисия на Кирил и Методий, инспирирана и ръководена от главата на Византийската църква патриарх Фотий (858 – 867 г. и втори път през 877 – 886 г.). За сметка на това инициативата за покръстването на българския народ и за просветителска (разбирай християнизаторска) дейност в страната е отдадена изцяло на личната ревност на светите братя, продиктувана от тяхното апостолско призвание (парагр. 5).

При анализа на съдържанието и стила на написване на Пространното Климентово житие трябва да обърнем внимание и на начина, по който в творбата са отразени споровете по въпроса за изхождението на Св. Дух. Позицията на самия Теофилакт се съдържа в речите на най-видните Методиеви ученици – Горазд и Климент, насочени срещу еретичните схващания на немското духовенство във Великоморавия. Както вече стана дума, описаните в житието спорове се водят изцяло в духа и с аргументите на късния XI в., а не от позициите на патриарх Фотий през IX в. Теофилакт, който както знаем е автор и на трактата „В какво се обвиняват латинците“ (занимаващ се и с въпроса за различието в позициите на Източноправославната и на Римокатолическата църква по въпроса за изхождението на Св. Дух), обвинявал в изопачаване на християнската доктрина по отношение на Св. Дух единствено франкското духовенство във Великоморавия. Към римските папи обаче, чието непоследователно отношение към Кирило-Методиевото дело фактически го обрекли на провал в среднодунавските славянски страни Великоморавия и Панония, не бил отправен абсолютно никакъв укор. Даже напротив – отношението в Пространното Климентово житие към папа Адриан II (867 – 872) е повече от положително. На едно място той е сравняван по авторитет с Христовите ученици – апостолите. Подобно на ап. Павел, който сметнал за нужно да поиска от тях одобрение на принципите на своето учение, така и славянските първоучители се отправили при папа Адриан, за да получат от него потвърждение, че са превели безупречно Светите писания на славянски език (парагр. 8).

Всички тези жестове на добра воля към Папството от страна на висшето византийско духовенство в края на XI в. не били никак случайни. През есента на 1089 г. в Константинопол заседавал събор, на който се взели решения

за възприемане на курс към подобряване на отношенията с Римската църква, скъсани през 1054 г. (т. нар. Велика схизма). Общ събор на помириеното бил планиран за пролетта на 1091 г., но той така и не се състоял. В хода на подготовката за неговото провеждане от Теофилакт като виден специалист по догматичните въпроси била поискана консултация за различията между двете Църкви и той написал въпросния трактат („В какво се обвиняват латинците“). По същото време съставил и Пространното Климентово житие, което е пропито от същия позитивен спрямо Папството дух.

И така, при анализа на Теофилактово Свети-Климентово житие проличаха следните тенденции в начина, по който е изложено делото на светите Кирил и Методий и техните ученици и последователи в България:

- Кирил и Методий (= Византия) създали азбука за тънещите в мрака на езичеството българи и покръстили (Методий) Борис по своя (а не на Константинополската църква) инициатива.
- Светските владетели се отнасяли към архиереите като към свои бащи; архиереите пък били лоялни към владетелите.
- Охридската архиепископия от древни времена била независима от Константинополската патриаршия.
- Кирил и Методий (и техните ученици) се борели с „йопаторската“ ерес (а не с триезичието), проповядвана от франкското духовенство (Папството не е намесено).
- Княз Светополк и франките (а не Папството) осуетили Кирило-Методиевото дело във Великоморавия и Панония.

ДЮКАНЖОВИЯТ СПИСЪК

Отношението на охридските архиереи от средата на XII в. към българското културноисторическо наследство може да бъде проследено и във времето, когато начело на „църквата на цяла България“ стоял племенникът на император Алексий I Комнин – Адриан Комнин, приел монашеското име Йоан. В това време бил създаден един забележителен текст – Списъкът на българските архиепископи (наричан още по името на неговия откривател и първи издател – Шарл Дюканж, Дюканжов списък, или каталог)⁶. Според първия български

⁶ Вж. статията „Дюканжов списък“ в КМЕ. Т. 1. София, 1985 (автор **И. Дуйчев**). Напоследък с данните в Списъка на българските архиепископи се занимава **И. Божилов** в: История на България в три тома. Т. 1. ИК „Анубис“, София, 1999, с. 365 – 372 и **В. Тъпкова-Займова** (Дюканжов списък. // *PBg*, XXIV, 2000, No 3, p. 21 – 49; в същата книжка на списанието, на с. 50 – 65, **С. Бърлиева** публикува още един препис на паметника, съхраняван в Москва). Младият гръцки колега И. Евангелу обнародва новооткрит от А.-Е. Тахиаос в Тирнавос (района на Лариса) препис на списъка от XIV в., който не съдържа никакви

издател на паметника – Йордан Иванов, „списъкът бил съставен към средата на XII в., още приживе на последния споменат в него архиепископ – Йоан Комнин, който стъпил на Охридския престол във втората четвърт на XII в. и който през 1143 г. вече участвал в Константинополския събор против богомилите“. Според по-късни изследователи на текста Адриан се замонашил между 1140 и 1142 г., а последното сведение за живота му се отнася до неговото участие в Константинополския (Влахернски) събор, осъдил еретиците Василаки и Сотирих на 12 – 13 май 1157 г.

Следователно отношението на архиепископ Йоан Комнин към историята на Българската църква и делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България може да бъде установено от текста на Списъка на българските архиепископи, съставен по негово време и несъмнено с одобрението му. Преди да пристъпим към анализа на въпросните сведения, ще приведем превода на оригиналния текст, отнасящ се до първите няколко включени в списъка архиепископи на България (сиреч на Българската църква), стояли на Охридския архиепископски престол до началото на XI в., когато през 1037 г. се споминал Иван Дебърски, последният българин, заемал този пост:

1. *Протоген*, архиепископ на Сардика, чрез когото светите отци възразявали на философа, който хулел Светия Дух, както може да се види в дневниците на самия Първи [вселенски] събор.

2. *Методий*, рожден брат на св. Кирил Философ; ръкоположен за архиепископ на Морав в Панония от римския папа Николай, който [светителствал] след Адриан.

3. *Горазд*, ръкоположен от Методий, а после изгонен отдухоборците.

4. *Климент*, като станал епископ на Тивериупол или Велика, сетне бил натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на Българското царство, т. е. от Солун до Йерихо и Канина или (и) Тасипият.

5. *Дамиан* [светителствал] в Доростол, днешния Дръстър; по негово време и Българската [църква] беше почетена за автокефална. Той беше провъзгласен за патриарх от Императорския синклит по заповед на василевса Роман Лакапин, а после беше низведен от Йоан Цимисхи.

6. *Герман*, [наричан] и Гавриил, който [светителствал] във Воден и Преспа.

7. *Филип*, [светителствал] в Лихнида, който град някога се е наричал Сарипа, а днес – Охрид.

8. *Иван*, който също [светителствал] в Охрид; той бил от дебърското село Агноандники; [бивш] игумен на намиращия се там манастир „Св. Богородица“.

съществени разночетения (*Evangelou*, I. The Notitia Archiepiscoporum of Bulgaria (according to codices Paris. gr. 880, Mosq. syn. gr. 286 and Turnavo 18). // *Scripta*, 2007, No 5, p. 63 – 72).

9. *Леон (Лъв)*, пръв от ромеите, [бивш] хартофилакс на Великата църква („Св. София“ в Константинопол). Той съградил долната църква (в Охрид), [посветена] на името на светата Божия Мъдрост.

За първия, включен в този списък от оглавявали Българската църква светители – *Протоген*, ще се задоволим само да отбележим, че бил един от активните участници в Първия вселенски събор (325) и като такъв, естествено, не би могъл да бъде глава на Българската църква в Охрид, а присъства на първо място в списъка на духовните ѝ предстоятели вероятно, за да придаде старинност и авторитет на Църквата⁷. След него идва славянският първоучител *Методий*. За него, както виждаме, се споменава погрешно, че бил ръкоположен за архиепископ от папа Николай, а не от Адриан и освен това редът на светителстване на двамата римски първосвещеници е объркан. Съставителят на текста не се е оправял много добре и с църковната география на Методиевия диоцез и превърнал Моравия в катедрален град (Морав) на Панония. Той обаче явно познавал и приемал за истинни легендарните сведения за пряко участие на братята Кирил и Методий в църковния живот на новопокръстените българи. В логиката на този ред на мисли и *Горазд* – най-видният моравски ученик на Кирил и Методий, е свързан с Българската църква. Очевидно за съставителя на Списъка на българските архиепископи архипастирската дейност на Методий и на неговите най-близки ученици и помощници – Горазд и Климент (на тези техни качества обръща внимание и Пространното Климентово житие), била част от началната църковна история на българския народ. Може би за това да е способствала и легендата, че Горазд се е подвизавал с някои от другите свои събратя Седмочисленици в югозападните български земи, отглас от която е надписът от мощехранителницата в бератския манастир „Св. Дева Мария“ за запазените там (заедно с костите на останалите Седмочисленици) Гораздови свети мощи.

Следващото име от списъка е това на българския първоучител *Климент*, за когото наистина не се твърди, че е бил български архиепископ и се прави опит да бъде уточнено местоположението на мистериозната му епископия⁸, с управлението на която бил натоварен по решение на княз Симеон (в текста

⁷ *Stoytcheva*, St. Bishop Protogenes of Serdica. His life and theological views (335–351). // *Byzantinoslavica*, LX, 1999, No 2, p. 308 – 314.

⁸ По-старите схващания – в това число и идентификацията на Велика с Тивериупол, са обобщени от **П. Коледаров** в статията „Епархия на Климент Охридски“ в КМЕ. Т. 1. София, 1985, с. 655 – 658; този автор стига до заключението, че Климентовата епископска област се е простирила от Солунско до Западните Родопи; друго мнение вж. обобщено у **Шев**, I. La mission de Clement d’Ohrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie medievale. // *Etudes historiques*, 13, 1985, p. 62 – 64, според когото Климент е бил ръкоположен за епископ на драгувитите, живеещи край Вардара в пограничния (в края на IX в.) район между България и Византия.

това не е доуточнено). Въпреки това, анонимният автор на Списъка като че ли е искал да ни внуши, че като епископ Климент не е бил в подчинено отношение спрямо главата на Българската църква и се е подчинявал единствено на желанията на княза. Между другото, българската държава тук е наречена царство (василия) а Борис – цар на българите (василевс). Дюканжовият списък е съхранил и едно интересно и достоверно (според повечето изследователи на паметника) сведение – за духовно-надзорните функции на Климент върху „третия дял“ на Българското царство, чиято южна граница съвпадала с линията Солун (на изток) – Канина (на Южноалбанското адриатическо крайбрежие, недалеч от дн. гр. Вльора).

При анализа на сведенията за българското минало, съдържащи се в Списъка на българските архиепископи (Дюканжовия списък), се натъкваме на следните тенденции:

- Методий (= Византия) и неговите най-изтъкнати ученици Горазд и Климент стоели начело на Българската църква.

- Българският цар (sic!) Борис поверил на Климент надзора над една трета от Българското царство (sic!).

- Българската църква има древна история, която започва с един от известните участници в Първия вселенски събор (Протоген), който бил и борец срещу ересите и специално срещу неправославните твърдения на арианите по отношение на Свети Дух, оборени от него на Сардикийския събор (343 г.) (Горазд също се противопоставял на еретиците духовборци).

- Българската църква винаги е била независима от Константинополската патриаршия и е достигнала (съответно – загубила) патриаршеското си достойнство по решение на Императорския съвет и лично на византийските василевси.

- И понастоящем (към момента на създаване на Списъка – средата на XII в.) Българската църква заемала високо положение и неин председател бил не друг, а племенникът на византийския император Алексий I Комнин (това независимо положение се потвърждава и от написаното по същото време от архимандрит Нил Доксопатър изложение – „Ред на патриаршеските престоли“).

С други думи, наблюдаваме същите тенденции, характерни и за Теофилактово творчество, появило се на бял свят около век и половина по-рано. Бихме могли да говорим и за приемственост, която ще се очертае още по-релефно, когато тези наблюдения бъдат продължени по-долу в настоящото изследване и обхванат времето на една от следващите ярки личности, стояли начело на Българската църква в Охрид през първите десетилетия на XIII в. – Димитър Хоматиан.

КРАТКО ЖИТИЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Всички изследователи на Краткото Свети-Климентово житие се съгласяват с факта, че за основа на Хоматиановия разказ стои Пространното житие на Охридския чудотворец, дело на архиепископ Теофилакт Охридски. Използвани са и други незапазени до днес източници, а също така народни легенди и предания, но и Климентови паметници и ръкописни съчинения, съществували през XIII в.

При оценката на сведенията в паметника не трябва да забравяме, че той е бил създаден за четене по време на службата за църковния празник на светеца. Освен това възниква в рамките на подробно разгледаната в началото на това изследване охридска традиция – градена и укрепвана (към времето на Хоматиановото светителстване в Охрид) в продължение на близо два века от византийските първосвещеници на Църквата на „цяла България“. По-нататък ще се опитаме чрез конкретни примери от текста на паметника да обясним съответните особености на агиографското изложение с горепосочените причини, като отделим внимание и на необяснимите от тази позиция данни за живота и делото на св. Климент.

Първите думи на житиеписеца са: „Този велик наш отец и светилник на България бил по род от европейските мизи, които народът обикновено знае и като българи“. Това известие само подкрепя косвените сведения за произхода на Климент от българските славяни, сред които св. Методий избрал своите ученици и последователи, докато управлявал „славянско княжение“ в младостта си, както научаваме от пространното му житие (гл. 2).

Във втора глава се разказва, че Климент заедно с останалите по-видни Кирило-Методиеви ученици – Наум, Ангеларий и Горазд (името на Сава или Лаврентий е пропуснато), изучил усърдно преведеното на *български* Свещено писание. Това сведение е очевидна преработка на казаното в парагр. 7 на Пространното Свети-Климентово житие. През XIII в. обаче езикът, на който говорили българските славяни в Солунско, и на който св. Кирил и св. Методий направили първите богослужбени преводи с помощта на създадената от тях графична система – глаголицата, вече се наричал *български* (днес – старобългарски).

По-нататък се изтъква, че Климент още отначало (в Пространното му житие, парагр. 65, е казано *от млади години*) бил с Методий, учителя на мизийския (= българския) народ. Последното може да се приеме за перифраза на казаното от Теофилакт Охридски (авторът на Пространното Свети-Климентово житие) за св. Методий, който покръстил и наставлявал в християнството българския княз Борис (парагр. 15). Това, че в Краткото житие (гл. 11) Климент е поставен в ролята на кръстник на Борис, може да се обясни със стремежа на житиеписеца да фокусира разказа изцяло върху охридския светец и чудотворец, патрон на архиепископската столица и изобщо на Църквата на „цяла България“.

От друга страна, сведенията за проповедническата и учителната дейност на Климент сред българското му паство са заети със съкращения от неговото Пространно житие. В обобщен вид са представени и някои от чудесата, извършени приживе от светеца, както и такива, които са ставали на гроба му благодарение на неговите свети мощи (гл. 7 с допълнения в глави 11 и 16).

След разказа за посещението на Кирил и Методий и учениците им в Рим при папа Адриан II (867 – 872) в Краткото житие се заявява, че Методий бил ръкоположен за епископ на Моравия и *България*, а Климент пък бил издигнат от Методий за епископ на целия Илирик и „на българския народ, който владее страната“. И в този случай можем да приемем, че Хоматиан направил още една крачка след Теофилакт в здравето свързване на Кирило-Методиевото просветно и християнизаторско дело с България и българския народ.

Още повече, както видяхме в създадения в средата на XII в. по нареждане на Охридския архиепископ Йоан Комнин Списък на българските (охридски) архиепископи, св. Методий е посочен като титулярен архипастир на Църквата на „цяла България“, а Климент – за „натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на Българското царство, т. е. от Солун до Йерихо и Каннина или (и) Тасипият“. При тези географски очертания и като се има предвид отношението на житиеписците към историко-географските реалии, можем да приемем, че Климент наистина в известен смисъл е бил „епископ на целия Илирик и на българския народ, който владее страната“, сиреч на българското население в тази част на Балканския полуостров.

Що се отнася до това, че Климент в действителност не е бил ръкоположен от Методий на този пост, а както ясно сочи Пространното житие на българския първоучител – по настояване на цар Симеон, разполагане на Климент под номер 4 в Дюканжовия списък, непосредствено след Горазд („ръкоположен от Методий, а после изгонен от духовборците“), спомага за създаване на такава – от наша гледна точка недостоверна, но от гледна точка на охридската традиция и на конкретната обстановка през XIII в. – напълно приемлива представа.

В тази посока въздействат и редовете от Краткото житие, посветени на отношенията между епископ Климент и княза (в житието – Михаил, а всъщност – Симеон). В цели три глави (11 – 13) са преразказани най-важните моменти, известни от Пространното Свети-Климентово житие, свързващи дейността на двамата мъже: духовно наставничество от страна на архиеерея по отношение на светския владетел; активно спомоществователство от страна на царя за утвърждаването на християнството в България; настоятелни молби към Климент да не изоставя архипастирските си задължения заради напредналата възраст. В целия комплекс от сведения, които и по дух повтарят написаното от Теофилакт Охридски, озадачава единствено объркването на името на българския владетел Симеон с кръщелното име на баща му.

От една страна, не изглежда приемливо предположението Пространното житие да не е било използвано в разглеждания случай, защото именно в тези си части Краткото житие е най-близко до духа и езика на Пространното. Не може да се предполага, че Хоматиан по някаква причина не е желал да спомене името на ненавистния на своите съвременници ромей войнствен български цар. На това веднага може да се възрази, че той би трябвало да бъде еднакво неприемлив като герой на агиографско произведение и за Теофилакт Охридски, писал два века преди Димитър Хоматиан. Остава като че ли само предположението, че съставителят на Краткото житие (Хоматиан или негов служител, на когото той възложил написването) е проявил известна небрежност при заимстването на материала от използвания писмен първоизточник – Пространното Свети-Климентово житие от XI в.

Прав е Е. Георгиев⁹ да твърди, че „колкото и да бил образован, Хоматиан едва ли е знаел така добре българската история, че да говори за миналото на българския народ безпогрешно“. Подобни грешки са правили и други именити с учеността си византийци като споменавания вече не един път Охридски архиепископ от средата на XII в. Йоан Комнин, приписал ръкополагането на св. Методий за епископ на римския папа Николай I, а не на Адриан II както било в действителност.

След като в Охридската архиепископия дори за катедрата на св. Петър не разполагали с надеждни източници на информация – а знаем, че именно охридският първосвещеник Леон Пафлагонски в средата на XI в. играл най-активна роля в църковната разпра с Рим, довела до Великата схизма от 1054 г. – какво остава за осведомеността на служителите на архиепископията по въпросите на българската и въобще на балканската църковна история. Така или иначе, въпросът защо Хоматиан нарича българския цар Симеон с името Михаил, засега не може да бъде окончателно решен.

Главите от шеста до девета на Краткото житие са посветени на темата за материалните паметници, оставени от св. Климент в югозападните български земи: каменни стълбове в Главиница (Кефалиния) с надписи, възвестяващи за покръстването на княз Борис „с дадения му от Бога народ“; манастир на името на св. Пантелеймон в Охрид и също така книгите, написани от светеца по време на учителната и книжовната му дейност в Деволско, Охридско и в разположената наблизко негова епархия, „които се почитат и уважават от целия народ като написаните от Бога Мойсееви скрижали“.

Археолозите отдавна са локализирали и изследвали Климентовия манастир в местността Плаошник (Имарет), където светецът бил погребан през 916 г. и където до падането на Охрид под властта на турците през XIV в. се намирал ковчегът със светите му мощи, пренесени след това в охридската църква

⁹ Георгиев, Е. Кратко житие на Климент Охридски. – В: КМЕ. Т. 2. София, 1995, с. 459, кол. 2.

„Св. Богородица Перивлепта“ (преименувана на „Св. Климент“) ¹⁰. Приема се, че е открит и един от надписите, оставени от Климент за увековечаване на покръстителското дело на княз Борис – надпис на каменна колона, открит при албанското с. Балши и съдържащ текст почти еднотипен с цитирания от Хоматиан ¹¹.

Що се отнася до ръкописите с Климентовите произведения – похвални и поучителни слова, църковни песнопения и др., които по времето на Теофилакт Охридски се съхранявали в църквите и манастирите на Охрид – те още приживе на автора били поделени между Климентовата епископия и манастира „Св. Пантелеймон“, както сочи Пространното житие на светеца (парагр. 74), а по-късно, вероятно след унищожаването на Охридската архиепископия през XVIII в., се пръснали от Охрид към Света гора, Русия и Западна Европа.

Така стигаме до най-коментираното и най-оспорвано известие на Краткото Свети-Климентово житие, съдържащо се в гл. 14:

Изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил. С тях написал цялото боговдъхновено Писание, похвални слова, жития на свети мъченици и преподобни и свещени песни, на които с усърдие научил по-способните си ученици, а достойните от тях издигнал до свещенически сан.

Като оставим настрана вестите за жанровете, в които творил светецът, както и сведението, че подготвил и посветил в свещеничество много свои ученици – добре познати и много по-подробно отразени в Пространното житие на светеца, – остава най-важният в случая въпрос. Какви по-точно „форми на буквите“ въвел в употреба Климент Охридски? Още първите изследователи на новооткрития текст на Краткото Свети-Климентово житие (Шафарик) са се питали дали Климент не е въвел в употреба кирилицата за разлика от по-трудната за усвояване и използване глаголица, дело без съмнение на славянския първоучител св. Константин-Кирил Философ. Тази хипотеза обаче още на-

¹⁰ **Коцо**, Д. Климентовиот манастир „Св. Пантелеймон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид. // *ГЗФФ*, 1, Скопје, 1948, с. 129 – 180; **Микулчиќ**, И. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996, с. 244сл.; **Kostova**, R. St Kliment of Ohrid and his monastery: some more archaeology of the written evidence. – Във: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. София, 2006, с. 593 – 605.

¹¹ „... Покръсти се князът на България, Борис, преименуван Михаил, (заедно) с дадения му от Бога народ, (в) година 6374.“ Идентифицирането на Балши със средновековната Главиница (Кефалиния) не е напълно сигурно и както посочва още **Й. Иванов** (Български старини из Македония. София, 1970, с. 16) „Климент ще е бил издигнал такива паметници и в други части на поверената му област“. Срв.: **Гюзелев**, В. Покръстване и христианизация на българите. София, 2006, с. 233, бел. № 1: „Надписът е намерен в руини от средновековна манастирска църква базилика. Според съществуващата легенда този манастир се е състоял от 300 килии“. Текстът на самия надпис е поместен на с. 56 под № 2.

времето си, а и по-късно има сериозни опоненти, изтъкващи съществени аргументи срещу нейната правдоподобност.

Така например, ако Климент бе създал нова графична система за старобългарския книжовен език, това би било равнозначно на Кирило-Методиевия духовен подвиг и не би било подминато от Теофилакт Охридски, автора на Пространното житие на Охридския чудотворец. Освен това в югозападните български земи с център Охрид, където се развила съществена част от просветно-книжовната дейност на Климент Охридски, нямаше да възникнат толкова многобройни и съществени писмени паметници на глаголица от периода до края на XI – началото на XII в. От друга страна, най-ранните ръкописи и графити на кирилица са запазени от района на Североизточна България и произхождат от времето, когато св. Климент е учителствал и заемал епископска катедра в земите на Деволския комитат.

Поради тези и други по-второстепенни причини днес в науката се е наложило схващането, че кирилицата възникнала в края на IX в. като смесена гръцко-глаголическа графична система, в която освен двадесетте и четири знака на гръцката азбука за специфично българските звукове се използват четиринадесет глаголически букви. Новата азбука постепенно се усъвършенствала в графично отношение и се наложила като по-удобна за писане и четене. Предполага се, че немаловажна роля в този процес е изиграла силната традиция в България да се използва гръцкото писмо. Вероятно след време глаголицата започнала да се употребява само за преписване на текстове с богослужебно предназначение като традиция от Кирило-Методиевото минало. По-късно тя била изместена от кирилицата и в тази сфера, а наложилата се писмена система останала за поколенията свързана с името на равноапостола св. Константин-Кирил Философ.

Така въвеждането на кирилицата не може да се свърже с едно лице, в случая със св. Климент Охридски. При това „новата“ азбука представлявала една обикновена комбинация от глаголически и гръцки писмени знаци. В тази връзка най-приемливо изглежда предположението на Иван Гошев, че въпросните нови и по-ясни букви, измислени от Климент, са всъщност опростените и стилно изравнени с гръцкия унциал четиринадесет глаголически знака, добавени за специфично българските звукове към кирилицата¹².

Не може съвсем да се отхвърли и предположението, че в разглеждания случай Хоматиан се повлиял в работата си върху Краткото житие от запазените легенди в Охридския край, които обяснявали съществуването на старобългарски писмени паметници на по-старата и вече трудноразбираема глаголица и на повсеместно използваната през XIII в. кирилица с поредния чудодееен

¹² Гошев, И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София, 1963, с. 113 – 122.

духовен подвиг, извършен от най-значимия учител и светец на този балкански регион – св. Климент Охридски.

Използването на Краткото Свети-Климентово житие като исторически извор се затруднява от някои, станали вече очевидни, обстоятелства. Преди всичко липсата на критично издание на паметника пречи да се поправи вероятно разваленият при преписването текст на някои от най-важните за изследователите места. На второ място – все още съществува силна традиция агиографската творба да се смята за невдъхваща особено доверие поради грешките, направени от нейния автор. Въпреки това обаче, Краткото житие на св. Климент Охридски допълва представите ни за живота и делото на нашия първоучител с някои доста интересни сведения. То ни дава възможност да проследим развитието на някои традиции в книжовното наследство на византийските архиепископи, управлявали Охридската архиепископия след началото на XI в.

При сравняване на Пространното с Краткото Свети-Климентово житие установяваме, че в три основни пункта двата агиографски паметника, макар и разделени с времеви интервал от две столетия, са в съзвучие помежду си:

- Кирил и Методий (= Византия) създали азбука за тънещите в мрака на езичеството българи и покръстили (Методий) Борис по своя (а не на Константинополската църква) инициатива.
- Светските владетели се отнасяли към архиепископите като към свои бащи; архиепископите пък били лоялни към владетелите.
- Охридската архиепископия е древна и независима от Константинополската патриаршия.

В Краткото житие, разбира се, са отпаднали злободневните по Теофилактово време въпроси за различията между Византийската и Римската църква по отношение на изхождението на Свети Дух и Хоматиан се е задоволил само да спомене, че Климент бил подложен на същите „изпитания от имащите тогава власт еретици“ като учителите си Кирил и Методий.

За сметка на това е засилена тенденцията за по-здраво свързване на Кирило-Методиевото дело с България и българския народ – тенденция, отбелязана още в т. нар. Дюканжов списък на българските архиепископи в Охрид от средата на XII в. Затова в Краткото житие не се пестят похвали за силата на българите; Кирил и Методий превеждат Свещеното писание на български език; Методий е ръкоположен за епископ на Панония и България, а Климент – за архиепископ на целия Илирик, т. е. на западните части на Българското царство; пак той става кръстник на българския владетел Борис и отново, както и в Пространното житие, Константинополската патриаршия няма нищо общо с покръстването на българите, т. е. няма никакво право да оспорва самостоятелния

статут на древната и славеща се със своите архипастири и богати традиции Българска църква със средище Свети-Климентовия Охрид.

Направеният кратък преглед на книжовното богатство, създадено в рамките на Охридската архиепископия през периода от нейното основаване през второто десетилетие на XI в. до началото на тринадесетото столетие и имащо отношение към Кирило-Методиевата традиция, позволява да бъдат набелязани някои изводи за институцията като цяло и за значението на нейния престиж сред православния свят. Този престиж архиепископията дължала до голяма степен на един от най-изтъкнатите ученици на светите братя Кирил и Методий и първостроител на Българската християнска църква – Охридският чудотворец св. Климент. Неговият образ, изграден в Пространното му житие от архиепископ Теофилакт Охридски, го представя като апостол на Кирило-Методиевото дело в България и пръв съветник и сътрудник на княз Борис I – покръстил българския народ.

Споменът от тези славни начални години на християнизацията на този край бил подсилен от идентификацията на катедралния град Охрид със създадената през VI в. по волята на император Юстиниан I архиепископия Първа Юстиниана. Съставителят на Дюканжовия списък на българските архиепископи дори поставил на първо място в почетния ред владиката Протоген, участник в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. и в прочутия Сардински събор две десетилетия по-късно (343), където архиерейт защитавал идеите на православие то по въпроса за Светия Дух.

Втората посока на идеологически внушения, преследвани от книжнината, създадена от охридските архиереи, била свързана с налагане на идеята за благотворното влияние върху българите на християнството, разпространено сред тях от представителите на Византийската църква. Това, разбира се, било подкрепяно с всевъзможни реални и фиктивни примери от историческото или легендарното минало на народа. За да могат да бъдат по-убедителни в духовната си дейност сред българите, византийските архиереи се чувствали задължени да опознаят традициите и културата, бита и душевността на своите пасоми и тези техни познания личат не на едно място в литературните им произведения. Понякога се стигало дори до етническа самоидентификация на архиерея с паството, макар това и за тогавашните читатели и слушатели на съответната творба да е звучало по-скоро като художествен похват, нежели като истина. В такава идейна среда попадал всеки пореден ромейски архиепископ на „цяла България“, пристигащ в Охрид да наследи престижния Свети-Климентов архипастирски престол.